

1. Giriş

Kitap sanatlarımızdan biri olan minyatür sanatı yüzyıllar boyunca birçok edebi ve ilmi eserin sayfalarını süslemiş, hikâyeyi okuyucuya aktaran görsel bir dil olmuştur. Bilimsel kitaplarda konuyu açıklar nitelikte kullanılan minyatür sanatı, tarihi kitaplarda ise bir nevi bellek görevi üstlenmiştir. Önemli olayları ölümsüzleştirip sonraki nesillere aktarırken uzun yıllar boyunca köklü değişimlere uğrayıp gelişmeye de devam etmiştir. Sarayın nakkaşhanesinde titizlikle üretilen yazma eserlerin edebi türleri ise çoğunlukla kolektif bir çalışma olarak hazırlanarak sultanın beğenisine sunulmuştur. Dönemin popüler eserleri resimlenen türleri belirlemede büyük etken olup, farklı milletlerin önemli eserleri de dilimize çevrilererek literatüre kazandırılmıştır. Bu yazma eserler çoğunlukla orijinalinde yer alan resimlerin de kopya edilmesiyle hazırlanmış, zaman zaman da nakkaşhanedeki musavvirlerin hayal gücü ile hayat bularak özgün tasarımlar olarak eserlerde yer almıştır. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman'a sunulan Humayunname adlı eser Kelile ve Dimne adlı Hint fablının bir çevirisidir. Eser Hindistan, İran ve Avrupa'da defalarca basılmış, Alâeddin Ali Çelebi'nin Kâşifi'nin Farsça Envâr-ı Süheylî'sinden Hümâyunnâme adıyla yaptığı tercüme edebiyatımıza kazandırılmıştır (Karaismailoğlu, 2002, s. 211). Çevrilen bu eserde hikâyelerin resimleri nakkaşhanedeki sanatçılar tarafından benzersiz bir şekilde tasarlanmıştır. Bununla birlikte eserin birçok nüshasında yer alan minyatürler aynı sahnelerin yinelenip farklı sanatçılar tarafından resmedildiği kareler olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Eski çağlardan günümüze kadar yazma eserlerde yer alan minyatür sanatı, kitap sanatı olmaktan çıkmış, levhadan tuvale, günlük yaşam nesnelere dijital platformlara kadar birçok alana zuhur etmiştir. Klasik tarzı ile en fazla uygulandığı yer olarak el yazma eserler olsa da günümüzde basılı eserlerde bu şekilde bir kullanımı fazla yaygın değildir. Bir kitapta olayların sahne sahne resimlendiği örnekler ender rastlanmasına rağmen masal, efsane ya da hikâye tarzı türlerin levha şeklinde yani tek sahneler şeklinde resimlendiği örnekler de oldukça yaygındır. Sözlü edebiyatın bir türü olan efsaneler de günümüzde sevilerek resimlenen, minyatür tasarımlar yapılan alanların başında gelmektedir. Aktarıldığı çağda yaşayanların kültürlerinden bize kesitler sunan efsaneler de bir şekilde belge görevini üstlenmekte ve sanatçılara zengin bir kaynak sunmaktadır.

Çalışmaya konu olan İzmir-Bergama yöresine ait *Gelin Taşı ve Dede Tepesi* adlı efsane de olağanüstü ve gizemli yönü ile kültürümüzde yer alan çoğu efsane ile benzeşmektedir. İzmir'de geçen hikâyenin anlatıma göre en önemli sahnesi seçilerek özgün tasarımı yapılmış, Osmanlı resim tekniği ile uygulaması yapılmıştır.

2. Minyatür Sanatına Genel Bir Bakış

8. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar bin yılı aşan tarihi ile dünyanın en eski sanatlarından biri olan Türk resim sanatı tarih boyunca Maniheizm, Budizm ve İslamiyet dinlerinin çevresinde gelişme göstermiştir. 8. yüzyılın ortalarından günümüze gelmiş en eski örnekler Uygur Türklerinin Hoço ve Turfan bölgesinde meydana getirdiği resimler olup bunlar Türk minyatür sanatının da kaynağını oluşturmaktadırlar. Uygurlardan günümüze ulaşan duvar resimlerine göre sayıca az ve küçük parçalar halinde bulunan bu minyatürler gerçekçi üslupları ve portrelerin işleniş bakımından Türk minyatürünün gelişiminde önemli role sahiptir. Maniheizm Uygur minyatürleri, kompozisyon ve figürler bakımından Selçuklu minyatürlerinin öncüleri sayılmaktadır (Aslanapa, 1986, s. 851).

Selçuklu Türkleri İran'dan Mezopotamya, İran ve Suriye'ye yayıldıktan sonra ilk Türk-İslam minyatür üslubu doğmuştur. Günümüze ulaşan en eski örnekler Antik el yazmalarından kopya edilen ve Bizans etkilerinin görüldüğü Arapça çeviri eserlerdir. Bu eserlerdeki örnekler metnin arasına sıkıştırılmış çerçevesiz, basit bitki ve hayvan tasvirleri şeklindedir. Aynı dönemde günlük hayattan sahnelerin de ele alındığı melez bir üslup doğmuştur. Gündelik hayata ait eşyaların da kullanıldığı kompozisyonlar edebi eserlerin resimlenmesinde yer alarak dönemin sosyal hayatını da yansıtmaktadır (Mahir, 2005a, s. 118).

13. yüzyılın başında Bağdat'ın Moğollar tarafından işgali sonucu yeni bir minyatür üslubu ortaya çıkmıştır. İlhanlıların hâkim olduğu İran'da hazırlanan tarihi olayları anlatan yazılar, din konulu metinler, kahramanlık destanları, aşk hikayeleri gibi konular içeren yazmalar Orta Asya ve Uzak Doğu resim geleneğine dayanan gerçekçi bir üslupla oluşturulmuş minyatürlerle süslenmiştir. İlhanlılardan sonra Şiraz'da hüküm süren İncular'ın döneminde hazırlanan yazma eserlerde ise metnin içerisinde yer alan minyatürlerde manzara ve mimari öğeler dışında süslemelerde Moğol etkileri hissedilmektedir (Çağman ve Tanındı, 1979, s. 12-15).

Timur'un 14. yüzyıl sonlarında İran'ı istila etmesi ile resim okullarının da bulunduğu Tebriz, Şiraz, Bağdat gibi İran'ın ünlü şehirleri alınmıştır. Timur'un fethettiği ülkelerdeki en iyi sanatkarları Semerkant'a götürüp sarayın himayesinde çalıştırması başkent'in önemli bir sanat merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Timur'un ölümünden sonra ise başkent Herat olmuş, burada ve diğer önemli eyalet bölge olan Şiraz'da sultanların desteği ve koruyuculuğu ile minyatür sanatı büyük bir gelişme göstermiştir. 14. ve 15. yüzyıllarda Doğu Anadolu, Azerbaycan, İran ve Irak'ta hüküm süren Akkoyunlu ve Karakoyunlular devrinde ise manzaranın figürlerden daha ön planda olduğu Türkmen Ekolü ortaya çıkmış, Şiraz ve çevresinde önemli eserler üretilmiştir. Türk minyatür sanatı, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devrinde sadece Azerbaycan'da kalmayıp, Yakın Doğu ve Orta Doğu'yu da etkisi altına almıştır. Bu dönemden itibaren Tebriz ve Herat şehirleri Azerbaycan minyatür sanatının merkezi durumuna gelmiştir. Şiraz'ın Safeviler'e geçmesinden sonra 16. yüzyıl başlarından itibaren Türkmen üslubu bazı değişiklikler geçirmiş daha ince bir işçiliğin etkili olduğu yeni bir üslup gelişmiştir (Yetkin, 1963, s. 7-10).

16. yüzyılın başlarında Safeviler Devleti'nin kurulması ile başkent Tebriz'de ve Azerbaycan'ın diğer büyük şehirlerinde kültür ve sanat hayatı hızla yükselmeye başlamıştır. Bu durum minyatür, hat, cilt, tezhip, seramik, halı, dokuma, saray ve halk musikisi gibi güzel sanatların bütün dallarının altın çağını yaşamasına vesile olmuştur. Saray nakkaşhanesine ve kütüphanesine devrin en ünlü hattat, ressam ve sanatkarları çağrılarak sultan için çalıştırılmışlardır (Kerimov, 1992, s. 91).

Tebriz'den Müslüman Hindistan'a gelen sanatçılar burada sanat atölyelerinin kurulmasına öncülük etmiştir. Daha önceki dönemlerde Tebrizli sanatçıların kendi üsluplarında hazırladıkları eserlerle oluşan Müslüman- Hint (Babür) minyatür ekolü, sarayın nakkaşhanesinde yetişen yerli sanatçıların ürettiği yazmalar ile kendine has bir üslup kazanmıştır. Delhi ekolünde eşsiz şehname örneklerinin yanı sıra portreler, gravür kopyaları, albümler, Avrupa resimlerinin kopyaları gibi birçok eser üretilmiştir (Künhel, 1952, s. 48-51).

Erken Osmanlı minyatür üslubunu temsil eden önemli eserlerden biri Edirne saray nakkaşhanesinde Şiraz şehriden gelen bir grup nakkaş önderliğinde hazırlanmıştır. Şiraz üslubu ile birlikte kıyafet ve bitkilerde görülen Osmanlı'ya özgü özellikler nakkaşhanede Türk asıllı nakkaşların da çalıştığı bir belirtisidir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından saraya davet edilen batılı sanatçılar farklı bir resim üslubu geliştirmiş, Osmanlı minyatür sanatı yepyeni etkilerle gelişimini sürdürmeye devam etmiştir. Bu değişiklikler sonucu padişah portreciliği gibi bir gelenek doğmuş, Şirazlı ve Tebrizli sanatçıların saraya gelmesi ile de doğu etkileri minyatür sanatına nüfuz ederek farklı bir üslup ortaya çıkmıştır (Mahir, 2005b, s. 42-47).

İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olduktan sonra İslam dünyasının Bağdat, Tebriz, Şiraz gibi büyük sanat merkezleri arasına katılmıştır. Osmanlı saray çevresinde resimlenen yazmalar konuları bakımından bile bu zamana kadar hazırlanmış olan eserlerden ayrılmaktadır. Şahname ve Hamse, İran kitap sanatının bu iki temel eseri Osmanlılarda önemini yitirmiş, bunların yerini bilimsel eserler, sefernameler, seyahatnameler, dini biyografiler, peygamberlerin hayatları, ansiklopediler almıştır. İranlıların kahramanlara karşı duydukları aşırı hayranlık Osmanlı nakkaşlarına yabancı kalmıştır. Padişahlar için hazırlanan *Şehinşahnameler* destandan çok bir kronik niteliği taşımakta ve bu eserlerin metinleri gibi resimleri de büyük seferleri, devletle ilgili önemli olayları saptamaktadır (İpşiroğlu, 2005, s. 65-66).

Osmanlı devletinin imparatorluk haline gelmeye başladığı yıllardan sonra saray yönetimi, Osmanlı saray teşkilatı içinde *ehl-i hiref* adı altında sanatçı topluluğu oluşturmuştur. Sarayın kitap sanatçıları *ehl-i hiref* teşkilatı içinde katipler, mücellitler ve nakkaşlar adı altında bölükler oluşturmuş, bu teşkilatın diğer mensupları gibi devletten maaş almışlardır. Saray nakkaşhanesinde işe başlayan her sanatçı, *ehl-i hirefe* bağlı olsun veya olmasın sarayın hizmetinde ve yönetimin istediği doğrultuda eser vermekle yükümlüdür. Farklı ortamlardan gelmiş de olsa, 16. yüzyıl başlarından başlayarak tüm kitap sanatçıları gelenekselleşmiş biçimlerin işlenmesinde ustalığın doruğuna varırken, yeni geleneklerin tohumları da atılmış, üretilen eserler Türklere özgü niteliklere sahip olmuştur (Tanındı, 1996, s. 16-17).

Sarayın himayesinde gelişme imkânı bulan minyatür sanatı 16. ve 17. yüzyılda en parlak devrini yaşamıştır. Bu dönemde şehnameler, gazanameler resimlenmiş, şehir manzaraları ve haritacılık geleneği doğmuştur. Osmanlı minyatürünün belli başlı özelliği tarihi konulu kitapların resimlendirilmesi olmuş, portre resmi, saray hayatı, şenlikler gibi alanlara dair de eserler üretilmiştir. 16. yüzyılın başlarından itibaren yükselen ve altın çağına giren Osmanlı minyatüründe, Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklama dönemine girmesi ile 17. yüzyılın başlarından sonra yükseliş durmuş ve gerilemeler başlamıştır. Bu dönemden itibaren el yazması eser üretimi azalarak maliyetinden dolayı bitme noktasına gelmiş, bir kitap resmi olarak kullanılan minyatür sanatında da ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Yaşanan bu olumsuzluklara rağmen minyatür sanatçıları kendilerine yeni uygulama alanları bulmuş, saray dışında sipariş üzerine yapılan sanat eserlerine yönelerek

çarşı ressamları kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu şekilde ortaya çıkan ve yabancıların yoğun ilgi gösterdiği murakkalar sıradan insanların günlük yaşantısına dair farklı konuları içeren albümler şeklinde hazırlanmış ve Osmanlı minyatür sanatına yeni bir soluk getirmiştir. 18. yüzyılda klasik üslupta değişiklikler yaşanmış, Avrupalıların saray dışında çalışan musavvirlere yaptırdığı resim ve albümler yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu dönemden sonra Osmanlı'da yaşanan çöküntü sanat ortamını da etkilemiş, el yazma eser üretimi giderek azalmaya başlamıştır. Batılı resim anlayışının Osmanlı'da sanat alanına tesir etmesiyle geleneksel minyatür üslubu giderek etkisini kaybetmeye başlamıştır. Bu dönemde sultan tarafından kurulan sanat okullarında tuval resmi eğitimi verilerek, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar Avrupa tarzında eserler üreten ressamların yetişmesine imkân sağlanmıştır. 19. yüzyıldan sonra üretilen eserler de sulu boya resimler ve tuval resmi olarak karşımıza çıkmaktadır (And, 2004, s. 103; Binark, 1978, s. 271; Mahir, 2012, s. 16).

Geçmişten günümüze sürekli gelişip değişerek gelen minyatür sanatı her dönem günlük yaşamı, olayları, tarihi, hikâye ve efsaneleri görsel dile aktarmayı başarmıştır. Minyatürlerin yer aldığı sanat değeri yüksek birçok yazma eser müze ve kütüphanelerde yer almakta, hazırlandığı döneme ışık tutarak tarihi belgelemektedir. Edebi eserlerin sıklıkla resimlendiği tarihsel süreçte minyatür sanatı günümüzde birçok hikâye, destan, efsaneyi anlatırken kullanıldığı gibi günlük yaşamda farklı sanat alanlarında da sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

3. Türk Efsaneleri ve *Taş Kesilme* Motifi

Saim Sakaoglu'na göre efsane; şahıs, yer ve hadiseler hakkında anlatılan, kişi ve olaylarda tabiatüstü vasıf olan, belli bir şekli olmayan, konuşma diline yer veren bir anlatıdır (Sakaoglu, 1980, s. 6-7). Alman Grimm kardeşlere göre ise, gerçek veya hayali, belirli şahıs, hadise veya yer hakkında anlatılan bir hikâyedir (Ergun, 1997, s. 4).

Türk Halk edebiyatında önemli bir yer teşkil eden efsaneler toplum tarafından şekillendirilmiş anlatımlardır. Halk kendi hayal gücünü kullanarak kuşaktan kuşağa efsane gibi sözlü anlatıları taşıyıp, kültürel değerlerin içselleştirilmesini sağlamışlardır. Efsaneler bir bakıma insanların oluş nedenini bilimsel olarak açıklayamadıkları bir takım olağanüstü olaylara yorum getirme çabalarının sonucunda oluşmuşlardır. Zamanla bu anlatımlar daha düzgün ifadelerle bürünerek sanatsal anlatımlara dönüşmüştür (Yılar, 2005, s. 386-388).

Efsaneler de diğer folklorik ürünler gibi toplumun iç dünyasını yansıttığı için, "efsaneler değerlendirilirken toplumun, dünya görüşünün ve bilgi seviyesinin bilinmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Efsanelerin görüşlerinin kıstas kabul edilmesinin en önemli dayanak noktası, inanılarak anlatılması ve yaşadığı toplumda bilgi kaynağı olması fonksiyonunu yerine getirmesidir" (Feyzioğlu, 2011, s. 130).

Efsanelerin teşekkülü toplumun milli hafızaya kazandırdığı değerlerin yanı sıra toplum için kıymetli bir yere sahip milli şahsiyetlerin de unutulmamasında da önemli bir yere sahiptir. Hatta toplum efsanesinin inandırıcılık gibi özelliklerinden yola çıkarak farklı çevrelerde farklı şahsiyetlerin kutsallığından yararlanmışlardır. Anadolu'da anlatılan efsanelerin Balkanlar'da ve Orta Asya'da da aynı şekilde ortaya çıkması ve benzer şekillerde anlatılması, aynı kültür içerisinde yetişen insanların bu kültürlerini halk anlatmalarına da yansımalarından dolayıdır. Orta Asya'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan Balkanlara kadar çevre değiştiren her efsane, eski kahramanın veya olayın hatırası zayıfladıktan sonra yeni çevrede, yeni bir kahraman veya olayın etrafında ortaya çıkmaktadır. Bu arada yeni çevrenin verdiği maddi unsurlar ve yeni hayali unsurlar da ilave edilerek anlatılmaya devam edilmektedir (Göde, 2010, s. 35).

Kültür birliğini sağlayarak milletlerin değerlerine sıkı sıkıya sahip çıkmasında etkin bir kimliğe sahip olan efsaneler, değerler eğitiminde de bizi yeni ufuklara taşıırken kökenlerimizden de kopmadan onları unutmadan geleceğe yol alabilmemizi sağlayan öğelerden bir tanesidir. Efsanelerin değerler açısından zengin bir içeriğe sahip olması bu konuda önemli bir kaynak oluşturmaktadır (Can ve Göde, 2022, s. 54).

Efsanelerdeki olayların geçtiği yer günümüz dünyasıdır. Efsanelerde yer iki şekilde söz konusudur. Hem yerle ilgili efsaneler vardır, hem de efsanelerin gerçekleşme mekanı yeryüzüdür. Efsanelerin bir kısmı dağ, göl, şehir, köy, nehir, tepe, semt oluşumlarıyla ilgilidir. Bunun yanı sıra binaların kaynağı, hazineler, savaşlar, felaketler, kahramanlarla ilgili efsaneler bu dünyada cereyan etmektedir (Yağmur, 2018, s. 322).

Efsanelerin genel olarak sınıflandırılması şu şekildedir:

A. Dünyanın yaratılışı ile ilgili efsaneler.

B. Tarihi efsaneler: Ünlü büyük yapılar, milletlerin, hükümdar soylarının, sosyal sınıfların kaynağını anlatan efsaneler ile hazineler, felaketler, tabiatüstü

canavarları öldüren tarihi kahramanlar, savaşlar, fetihler, istilalar, kurulu düzene baş kaldırmalar, tarihteki önemli kişiler, aşıklar ve aile hayatı konularını ele alan efsanelerdir.

C. Tabiatüstü şahıslar, varlıklar ve güçler üzerine efsaneler: Alın yazısı, ölüm ve ötesi, tekin olmayan yerler, yerlerin ve hayvanların sahipleri (koruyucuları), cinler, periler, ejderhalar gibi tabiatüstü varlıklar, hastalık ve sakatlık getiren varlıklar, şeytan, tabiatüstü güçleri olan kişiler, mitolojik nitelikte hayvan ve bitkiler üzerine anlatımlar bu gruba girer.

D. Dini efsaneler: Bu efsanelere menkıbe de denir. Kutsiyet taşırlar. Genellikle İslam diniyle ilgili efsanelerdir. (Ergun, 1997, s. 17-18)

Anadolu ve Türk dünyasının en yaygın efsaneleri taş kesilme motifi üzerine kuruludur. Şekil değiştirme motifi içinde değerlendirilebilecek bir motif olarak *taş kesilme*, insanın, hayvanın, bitkinin veya herhangi bir nesnenin taşa dönüşmesidir. Taş kesilme, her şeyden evvel bir şekil değiştirme, dönüşme olup sözlü gelenekte özellikle masal ve efsane türü içinde sık rastlanılan bir motiftir. Sakaoğlu, şekil değiştirmeyi “Bir efsanede yer alan canlı veya cansız unsurların, bir üstün güç tarafından cezalandırılması veya bir felaketten kurtarılması için o andaki şekillerinden daha farklı bir şekle çevrilmesidir” şeklinde tanımlayarak değişikliğin sebebinin şöyle açıklar: “Değişikliğin temel sebebi cezadır; felâketten veya sonu felâkete varabilecek bir tehlikeden kurtarma ikinci derecede kalır”. Cezalandırmanın yanında utanma, korku, kurtulma gibi psikolojik haller de etkin rol oynamaktadır (Sakaoğlu, 1980, s. 29).

Efsanelerimizde taşa dönüşmenin çeşitli sebepleri vardır. Bazen, taş kesilmeye bir beddua sebep olur, bazen günah işleyenler Allah'ın gazabına uğrayarak taşlaşır. Kimi zaman da taş kesilme, bunu dilemekle gerçekleşir. Zor durumda kalanlar, içinde buldukları durumdan kurtulmak için Allah'tan kendilerini taşa çevirmesini dilerler. Taş kesilme motifi Türkiye dışındaki Türkler arasında da çok yaygındır. Her Türk boyunda bu motifle karşılaşmak mümkündür. Taş kesilme, bir ceza ya da mükâfat olmanın yanında aslında bazı değerleri öğretme ve özellikle onları teminat altına alma, bir yasakla onları koruma işlevlerini de görmektedir. Özellikle bünyesinde taş kesilme motifini barındıran efsanelerde halk hafızası dinleyiciye bazı mesajlar vermekte, taş kesilme motifi aracılığı ile simgesel manada, ahlakî bazı kavramlar teminat altına alınmaktadır. “Efsanenin kahramanı ya da kahramanları işlediği bir suç ya da günah sebebiyle Tanrı tarafından cezalandırılarak veya bedduaya uğrayarak taşa dönüştürüldüğü gibi bu durum bazen bir dilek sonucu da gerçekleşebilir” (Feyzioğlu, 2011, s. 122). Efsanelerin hemen hepsinde ortak olan nokta insanların doğru yoldan ayrılmamaya davet edilmesidir. Yalan söyleyenler, doğru yoldan ayrılanlar, emanete hıyanet edenler, doğru söze kulak asmayanlar efsanelerde ya cezalandırılırlar ya da uygun bir şekilde ikaz edilirler.

Kültürümüzde pir, aksakallı dede ya da Hızır; Allah tarafından insanların hayatını kolaylaştırıp düzene sokması, yanlış yoldakilere doğru yolu göstermesi, doğa olaylarını yoluna koyması için görevlendirip insanlara gönderdiği kutsal bir ruh, ermiş, veli hatta melek olarak görülmektedir. Bu düşüncenin kaynağı da Kur'an Kerim'e, hadis ve tefsir kitaplarına, Gılgamış ve İskender destanları gibi doğa üstü hikayelere ve efsanelere kadar dayanmaktadır. Ak sakallı dede motifinin kaynağı fark etmeksizin gerek edebiyatta gerek tasavvuf ve halk inanışlarında taşıdığı anlam aynıdır. Ermiş, insanlara zor durumlarda, doğa olaylarında, felaketlerde yardım eden, iyilik yapanları ödüllendirip kötülük yapanları cezalandıran, hak edenleri iyilik ve bereketle mükafatlandıran, güçsüzlerin yanında savaşa katılıp onlara destek olan kutsal bir şahıs olarak betimlenmektedir. Hızır'ın dış görünüşü ise şöyle tasvir edilmektedir: “Yeşil bazen beyaz elbiseli, boz veya kır atlı, elinde mızrak veya kamçı taşıyan bir süvari olabildiği gibi her kılığa, her yaşa bürünebilen, en çok da ak saçlı, ak sakallı, ihtiyar bir derviş olarak görünür” (Çelebi, 1998, s. 406; Kaya, 2007, s. 75).

Anadolu'da kahramanın gelin olduğu birçok efsane de geçmişten günümüze ulaşmış, anlatıla anlatıla zaman içinde değişimler geçirse de gelecek nesillere aktarılmak üzere bugüne kadar gelmiştir. Bu efsaneler arasında benzerlikler bulunanlar kadar birbirinden ayrı motifler barındıranlar da mevcuttur. Örneğin Erzurum'a ait bir gelin taşı efsanesinde gelinin güzelliğine vurulan damadın erkek kardeşinin gelin alayı ile köye girecekken taş kesildiği anlatılmaktadır. Giresun'da geçen bir başka gelin taşı efsanesinde de istemediği biri ile evlendirilen bir kızın babasının elini öpmeden evden gidişinden sonra babasının bedduası ile taşa dönüştüğü söylenmektedir. Yozgat iline ait bir diğer gelin taşı efsanesinde ise gelinin kendi isteği sonucu taşa dönüşme motifi vardır. Efsane gelini seven bir başkasının damat dahil bütün gelin alayını öldürüp gelini kaçıracağı sırada kızın Allah'a yalvarıp kendisini kuş ya da taşa çevirmesini dilemesiyle sonlanır. Çalışmaya konu olan İzmir'e ait efsanede ise köy halkını doğru yola çevirmeye çalışan bir pir ve gelinin başına gelenler ele alınmaktadır (Sakaoğlu, 1976, s. 15-28).

4. Gelin Taşı ve Dede Tepesi Efsanesi

Efsaneye göre İzmir'in Bergama ve Dikili ilçeleri arasındaki bölgede Kaynarca adında bir bataklık varmış. Sazlarla örtülü ve çamuru şifalı olan bu bataklıkta pek çok kaynak gizliymiş. Bu fokur fokur kaynayan kaynaklara düşenler haşlanıp vücutları tabaklanmış deriye dönermiş. Çok eskiden bu Kaynarca'nın bulunduğu yerde bir şehir varmış. Toprakları çok verimli olduğundan tarım ve hayvanlıkla uğraşan insanları da çok zenginmiş. Giderek o denli zenginleşmişler ki tarlalarında çalıştırmak, hayvanlarını otlatmak ve işlerini yaptırmak için işçi, çoban ve hizmetçi toplayıp getirmişler. Fakat gelenler yörenin örf ve adetlerini bozmuş, halkı baştan çıkarmışlar. Üstelik yeni gelenleri her işte çalıştırdıkları için iyice tembelleğe alışmışlar, içki ve eğlenceden kendilerini alamaz olmuşlar. Orada yaşayanların ahlak değerleri yok olmaya yüz tutmuş. Bir gün Kaynarca'ya aksakallı bir pir gelmiş. Konuk olarak kendisine hiç ilgi gösterilmediği halde insanların durumunu gözledikten sonra onları uyarmak istemiş. Halka nasihatler ederek akıllarını başlarına toplamalarını, kötü alışkanlıklarını bırakmalarını söylemiş. Bu ermişin ikazlarını kimse dinlemediği gibi eğlenceleri ve sapkınlıklarına engel olmasın diye piri iki kuyunun arasına ekmek su vermeden bağlamışlar. Kuyuların birini altınla birini gümüşle doldurarak pire güçlerini, üstünlüklerini kanıtlamaya çalışmışlar. Koca bilge günlerce aç ve susuz kalmış. Sonunda haline acıyan bir kız çıkmış, ona gizlice yiyecek ve su getirmiş, piri ölümden kurtarmış. Genç kızla sohbet etmeye başlayan pir, onu ve çevresindekileri ikna etmeye başlamış, bir kesim doğruya, töreye yeniden dönmüş. Güzelliğin ve erdemin simgesi haline gelen kızın zamanla taliplileri çok olmuş. Kız damat adaylarına 'düğün gecesi dedenin zincirlerini çözmeyi göze alıyor musun?' diye sorarmış. Sonunda sessiz sakin bir delikanlı bu soruya evet demiş, kızla evlenmiş. Kaynarca'da tam kırk gün kırk gece düğün yapılmış. Bilge kişiye inananlar dışındaki bütün halk sarhoş olmuş, bir yerlerde sızıp kalmış. Damat bu fırsatı değerlendirip dedeyi çözmüş, gelinle şehirden çıkmışlar. Pir Kaynarca'nın ayık insanlarına 'herkes peşimden yürüsün, sakın ola arkanıza bakmayın' demiş. Gelin alayı en önde dede, dizgini tutan damat ve atın üstünde gelin olmak üzere kuyunun etrafında dönmüşler, geline üç yudum su içirip tepeye doğru çıkmaya başlamışlar. Dede insanları bir kez daha arkalarına bakmama konusunda uyarılmış. Ama ilerledikçe patlamalar, kaynamalar, sarsıntılar duymuşlar. Kaynarca kaynamış, sular, çamurlar fişkırmış, evleri kara çamurlar kaplamış, dumanlar gökyüzünü sarmış. Gelin alayı ilerledikçe şehirden gürültüler, bağırta ve feryatlar duyulmuş. Ne olduğunu merak eden bir kişi dayanamayıp arkasına bakmış, anında taş kesilmiş. Ne olduğunu anlamak için hepsi arkalarına bakmış, bakar bakmaz da sivri sivri kayalar haline dönüşmüşler. Kıza yardım edemediğinden üzgün, yorgun ve bitkin düşen pir, bir tepeye tırmanmış ve orada yığılıp kalmış, ruhunu teslim etmiş. Bu yaşananlardan sonra, kayalıkların olduğu yere Gelin Taşı, pirin vefat ettiği tepeye de Dede Tepesi adı verilmiş (Eriş, 2009, s. 94-97; Sakaoğlu, 1976, s. 26-28).

Efsanenin gerçekleştiğine inanılan Kaynarca bölgesi ve kayalıkları görselde yer almaktadır (bkz. Şekil 1).



Şekil 1. Efsanenin gerçekleştiği yer (Hikayelerimizden, t.y.).

5. Gelin Taşı ve Dede Tepesi Efsanesi Minyatür Uygulaması

Minyatürün tasarımına başlamadan önce alan araştırması ve kaynak taraması yapılmıştır. Efsanenin geçtiği Bergama ve Dikili arasındaki bölgeye ait fotoğraftan eskiz aşamasında faydalanılmış, figürlerde kullanılan kıyafetler ise yöresel giysilerden stilize edilmiştir.

Minyatür kompozisyonu 30x21cm boyutlarında ve dikdörtgen formdadır (bkz. Şekil 2). Desen el yapımı aharlı ve çaylı murakka üzerine uygulanmıştır. Minyatürün cetvelinde, gökyüzünde ve gelinin atında yer alan aksesuarlarda 22 ayar ezilmiş altın kullanılmıştır. Kompozisyonun zemininde guaj boya kullanılmış, figürler ve doğa unsurları taş sulu boya ile detaylandırılmıştır.



Şekil 2. Gelin Taşı ve Dede Tepesi minyatürü, E. Mercan, 2022 [30x 21 cm].



Şekil 3. Minyatürden ayrıntı; damat ve dede, E. Mercan, 2022. Şekil 4. Minyatürden ayrıntı; gelin, E. Mercan, 2022.

Minyatürde gelin alayının kuyunun etrafını dolaşıp tepeye çıktıkları sahne resmedilmiştir. Kompozisyon dört ana paftaya bölünmüştür. En arkada gökyüzü ve dağların altında köyün genel görünümü yer almaktadır. Orta kısımda gelin alayının arkasında yer alan kişiler kuyu görülmektedir. En önde ise gelin, damat ve dede yer alırken, son paftadaki kayalık ve taşlar ile alan çevrelenmiştir. Alayın başında dede ve atın dizginini tutan damat yer almaktadır (bkz. Şekil 3). Dede yol gösterici rolünü üstlenirken arkalarına bakmamaları konusunda uyardığı insanlar gergin ve üzgün gözükmektedir.

Kompozisyonun merkezinde dedenin kuyudan kurtulmasını ve insanların doğru yolu bulmasında büyük rol oynayan gelin atı üstünde tasvir edilmiştir (bkz. Şekil 4). Arkasındaki iki kişi henüz taşa dönüşmese de gözleri yıkılan köylerinin üzerindedir.

Kompozisyonun orta kısmında dedenin bağlanıp kurtarıldığı, aynı zamanda gelinin suyundan içtiği kuyu yer almaktadır. Kuyunun solunda ise henüz yeni taşa dönüşmüş olan bir kişi görülmektedir (bkz. Şekil 5). Diğerleri ise taşlaşan insanlardan dolayı üzgün ve şaşkın görünmektedir. Olanlara inanamayan iki kişi kayalıklara dokunmakta, korkmuş bir kadın başını ellerinin arasına almış haykırmaktadır (bkz. Şekil 6). Figürlerin çevresinde ise insan formundaki sivri kayalıklar bulunmaktadır.



Şekil 5. Minyatürden ayrıntı; taşa dönüşmüş figür, E. Mercan, 2022.

Kompozisyonun arka planında köy görünümü yer almaktadır. Evlerden alevler çıkmış, sular ve çamurlar fişkırmış, gökyüzüne doğru dumanlar yükselmektedir (bkz. Şekil 7). Kompozisyon dağlar ve gökyüzü ile sonlanmaktadır.



Şekil 6. Minyatürden ayrıntılar; korkmuş ve şaşırılmış insanlar, E. Mercan, 2022.



Şekil 7. Minyatürden ayrıntı; yıkılan köy, E. Mercan, 2022.

6.Sonuç

Toplumun duygu ve düşünce dünyasının kaynağını teşkil eden efsane ve mitler, sanatın şekillenmesinde ilham kaynağı olmaktadır. Efsaneler mitlerden sonra ortaya çıkarak gelişmeye başlamış ve gelişmeye de devam etmektedir. Efsanelerde yer alan konular ve imgeler farklı sanat alanlarında yeniden biçimlenmekte, her sanat yapıtı gibi görsel bir iletişim aracı haline gelmektedir. Nesiller boyunca değişmeye ve gelişmeye devam eden efsaneler, her sanat eserinde ve her sanatçıda yeniden yorumlanarak farklı kimliklere bürünmektedir.

Türk kültüründe, örf ve adetlerimizde önemli yere sahip olan efsaneler tıpkı minyatür sanatı gibi yaşandığı döneme ışık tutmaktadır. Minyatür sanatı ile efsaneler, masallar, mitler, söylenceler görsel dile aktarılmakta ve sanatçı tarafından ölümsüzleştirilmektedir. Yüzyıllar öncesinden günümüze ulaşan yazma eserlerde yer alan minyatürler çağına ışık tutmakta ve bellek işlevi görmektedir. Yazma eserlere verilen değer çağlar içinde artmış, sanatsal yönü, tarihi belgeleme özelliğini aşarak üzerinde titizlikle çalışılan kolektif sanat eserleri haline gelmiştir. Tarih boyunca padişah ve devlet büyüklerinin destekleri ile edebi konulu kitaplar, destanlar, halk hikâyeleri ve efsaneleri konu alan yazma eserler hazırlanmış, nakkaşlar bu eserleri minyatürleri ile bezemiştir. Ancak birçok sözlü edebiyat eseri yazıya dökülmemiş ya da resimlenmemiş olduğu için kaybolmaya yüz tutmuştur.

Minyatür sanatı halen kültürümüzde oldukça geniş yere sahip sözlü ve yazılı edebiyatımızın sonsuz kaynaklarından faydalanmaktadır. Zengin bir kültürel geçmişe sahip olan ülkemizde farklı ve çok sayıda hikâye, türkü, efsane, şiir gibi edebi eserler bulunmaktadır. İzmir ilinin de oldukça zengin bir kültürel mirasa sahip olması sebebi ile şehirde geçen birçok hikâye ve efsane mevcuttur. Bunlardan bir tanesi de Gelin Taşı ve Dede Tepesi efsanesidir. Efsanenin iki farklı kaynaktan farklı anlatımları mevcut olsa da ortak öğeleri ve kahramanları çoktur. Ülkemizde kahramanların taşa dönüşme, taş kesilme efsaneleri oldukça yaygınken İzmir'de geçen bu hikâye köy halkının toplu olarak cezalandırılması ve birçok figürün aynı anda taşa dönüşmesi yönünden de farklı bir örnektir. Bahsi geçen bölgede çok sayıda insan biçimli kayanın yer alması da efsanenin konusu ile örtüşmektedir.

Efsane toplumumuzun dünyayı anlamlandırmasının sonucudur. Efsaneler insana geçmiş ve gelecekle bir bağ kurma imkanını verir. El sanatlarında, plastik sanatlarda, geleneklerde efsanelerin mistik dünyasından esinlenerek sanat eserleri üretilmektedir. Minyatür sanatının da ilham kaynağını olan efsane, masal, halk hikâyeleri, söylenceler gibi değerlerimizin kaybolmasına engel olmak, bir nevi kayıt altına almak için onları resmetmek en etkili yol olacaktır. Bu uygulama minyatür sanatının tarih boyunca kullanım yöntemine de uygun olacak, geçmişte yazma eserleri zenginleştirdiği gibi belki kitaplarımızda da kendine yer bulacaktır. Bu şekilde edebiyatımız ve sanatımızın birlikte kullanılabilmesi için kültürümüzde eser bakımından derin bir maden mevcuttur.

Kaynakça

- And, M. (2004). *Osmanlı tasvir sanatları 1: Minyatür*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Aslanapa, O. (1986). Türk minyatür sanatının gelişmesi. *Erdem Dergisi*, 6(2), 851-866.
- Binark, İ. (1978). Türklerde resim ve minyatür sanatı. *Vakıflar Dergisi*, 12, 271-290.
- Can, M. ve Göde, H. A. (2022). Isparta efsanelerinde değerler eğitimi. *Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 52-63.
- Çağman, F. ve Tanındı, Z. (1979). *Topkapı Sarayı Müzesi İslam minyatürleri*. Tercüman Sanat ve Kültür Yayınları.
- Çelebi, İ. (1998). Hızır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17, 409-411.
- Ergun, M. (1997). *Türk dünyası efsanelerinde değişme motifi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eriş, E. (2009). *Bergama söylenceleri*. Bergama Kültür ve Sanat Vakfı.
- Feyzioğlu, N. (2011). Gelin kayası efsaneleri ve taş kesilme motifi üzerine bir değerlendirme. *Gazi Türkiyat*, 9, 115-133.
- Göde, H. A. (2010). *Isparta efsaneleri*. Fakülte Kitabevi.
- Hikayelerimizden (t.y.). *Anadolu Efsaneleri: "Gelin Taşı ve Dede Tepesi"*.
<https://hikayelerimizden.com/efsaneler/anadolu-efsaneleri-gelin-tasi-ve-dede-tepesi.html>.
- İpşiroğlu, M. Ş. (2005). *İslam'da resim yasağı ve sonuçları*. Yapı Kredi Yayınları.
- Kaya, M. (2007). *Mitolojiden efsaneye Türk mitolojisinin Türkiye'deki efsanelerde izleri*. Bağlam Yayıncılık.
- Karaislamoğlu, A. (2002). Kelile ve Dimne. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, 210-212.
- Kerimov, K. (1992). *Azerbaycan ince sanatı*. Işık Yayınevi.
- Kühnel, E. (1952). *Doğu İslam memleketlerinde minyatür*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mahir, B. (2005a). Minyatür. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, 118-123.
- Mahir, B. (2005b). *Osmanlı minyatür sanatı*. Kabalcı Yayınevi.
- Sakaoğlu, S. (1976). *101 Anadolu efsanesi*. Damla Yayınevi.
- Sakaoğlu, S. (1980). *Anadolu Türk efsanelerinde taş kesilme motifi ve bu efsanelerin tip kataloğu*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tanındı, Z. (1996). *Türk minyatür sanatı*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yağmur, S. K. (2018). Efsane ve mitoloji üzerine genel bir değerlendirme ve efsane mitoloji ilişkisi. *Asia Minor Studies International Journal of Social Sciences*, 12, 317-328.
- Yetkin, S. K. (1963). Türk resim sanatının menşei hakkında. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 5-10.
- Yılar, Ö. (2005). Mit-efsane ve eğitim. *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, 383-392.